

36 – mavzu: Dunyo mamlakatlarida demografik siyosat

Reja:

1. Demografik siyosatning mazmuni va uni o‘tkazish uslublari

2. Tug‘ilish va oila sohasidagi demografik siyosat

Demografik siyosat deganda, hozirgi davr hamda uzoq muddatli istiqbol uchun aholining takror barpo bo'lishi va dinamikasi sohasida muayyan bir sifat va miqdorga erishishni nazarda tutuvchi birlashgan vositalar va fikrlar birligining davlat miqyosida qabul qilingan tizimi tushuniladi.

Demografik siyosatni o'tkazish quyidagi shart-sharoitlarga rioya qilishni talab etadi:

- siyosatning maqsadini tavsiflovchi vazifa va vaqtini belgilovchi konsepsiyaning mavjudligi;
- qabul qilingan konsepsiya doirasida siyosatning barcha tadbirlarini moliyalashtirishga sarflanishi zarur bo'lgan resurslar;
- o'tkazilayotgan siyosatning asosiy strategik fikrlarini qo'llovchi o'zaro mutanosib fikrlar.

Aytish joizki, demografik siyosatni o'tkazish uchun iqtisodiy, ma'inuriy-huquqiy va ijtimoiy-psixologik uslublardan foydalaniladi.

Iqtisodiy uslub asosan tug'ilish darajasi aholi ko'payishini ta'minlay olmagan hollarda qo'llaniladi. Bu uslubda davlat tomonidan homilador ayollarga farzand ko'rgandan keyin va farzandi 2-3 yoshga to'lnunga qadar maxsus nafaqalar ajratiladi hamda turli imtiyozlar beriladi.

Ma'muriy-huquqiy uslubda aholining takror barpo bo'lishiga qonun hujjatlari orqali ta'sir ko'rsatiladi. Masalan, bu uslub abortlarni qonun yo'li bilan ta'qiqlash, nikohga kirish yoshini ko'tarish, aholining migratsion harakatini cheklash yoki rivojlantirish, er-xotin ajrashganda ona va bola huquqlarini himoya qilish, homilador ayolni ishga qabul qilishda yoki bo'shatishda ularning huquqlarini himoyasi va boshqa tadbirlar orqali amalga oshiriladi.

Demografik siyosat o'tkazishning ijtimoiy-psixologik uslubi aholini «demografik tarbiyaiash» deb ham ataladi. Aholini demografik tarbiyalash orqali yosh avlodning oilaga, oilada kutilayotgan farzandlar soniga bogʻliq munosabatini davlat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotiga, aholi salomatligiga mos ravishda shakllantiriladi. Bunda oila asosiy tarbiya o'chog'i hisoblanadi. Shuning uchun ham ota-onalarning «demografik savodxonligi»ga katta e'tibor beriladi. Demografik tarbiyaning yana bir muhim o'chog'i omma- viy axborot vositalari orqali aholining demografik mayliga ta'sir o'tkazish hisoblanadi.

Demografik siyosatning istalgan strategiyasi doirasida davlat o'zining ijtimoiy jarayonlarini boshqarish huquqini amalga oshiradi. Shu bilan bir vaqtda, davlat tomonidan olib borilayotgan demografik siyosatning maqsad va vazifalari oqimida borayotgan aholi qismining xarajatlarini qoplash ham davlat zimmasida bo'ladi. Bunday siyosat turli ijtimoiy-demografik guruhlar, hududiy va etnik jamoalarning hayotiy qiziqishlari va qadriyatlariga mos ravishda maksimal differentsiallashtirilgan bo'lishi lozim. Shundagina demografik dasturning u yoki bu jihatiga qiziquvchilarning soni kamayib, dasturlarni amalga oshirish xarajatlarning samaradorligi oshishi mumkin.

Shu bilan bir qatorda, siyosatchilar tug'ilish darajasining kamayishi bilan bog'liq bo'lgan demografik rivojlanishning salbiy tendentsiyalariga qaramay, demografik siyosatni olib borishda to'g'ri chiziqli qarorlarni qabul qilish, ya'ni konkret tordoiradagi demografik maqsadlarni ilgari surishni xohlaydi. Bunda ijtimoiy rivojlanishning global dasturlarida demografik yoki an'anaviy integratsiya siyosatiga ahamiyat beriladi. Demografik dasturlarga nisbatan bunday ehtiyotkorona munosabatalarni shakllantiruvchi asosiy sabablar quyidagilardan iborat:

- ong va xulqning individuallasuvi davlatning bu yo'nalishdagi har qanday harakatlarini ommalashtirmaydi;
- demografik investitsiyalar tez va muhim ijobiy natijalarga erishish imkonini bermasligi sababli davlat arboblarning siyosiy imidjini oshirmaydi;

- demografik dasturlar xarajatlarni talab etadi. Masalan, bir marta erishilgan tug'ilish va o'lim darajasini bir maromda ushlab turish uchun ketadigan xarajatlar vaqt o'tishi bilan rasmiy ravishda oshirilib borishi lozim. Buning hisobiga demografik dasturlar, umuman jamiyatga foyda keltirmaydigandek bo'lib ko'rinadi. Bundan tashqari, aholi taklif qilingan va amalga oshirilayotgan chora-tadbirlarga tezda moslashib, keyinchalik ularga e'tibor qilmay qo'yadi.

Shunday qilib, demografik siyosat aholi siyosatining uzviy qismi hisoblanib, u orqali kutilgan, istalgan aholining takror barpo bo'lish turiga erishish mumkin.

2. Tug'ilish va oila sohasidagi demografik siyosat

Bugungi kunda dunyoda aholi sonining yuqori sur'atda o'sib borishi yoki kamayishi muammosidan tashvishga tushib, tug'ilish darajasini tartibga solishga harakat qilmayotgan deyarli birorta davlat qolmadi. Tug'ilishni tartibga solishga urinayotgan barcha mamlakatlar diametral qarama-qarshi maqsadlari va qiziqishlari bilan farqlanuvchi ikki guruhga bo'linadi. Birinchi guruhga kimvchi mamlakatlarda demografik o'tish hali tugallanmagan va tug'ilish darajasi nisbatan yuqori bo'lib, ularni asosan aholining o'sish sur'atlarini kamaytirish va shu yo'l bilan mamlakat iqtisodiyoti va resurslariga bo'lgan demografik bosimni pasaytirish masalasi tashvishga soladi. Ushbu masalada eng faol pozitsiyani aholisi soni jihatidan eng ko'p hisoblangan Xitoy va Hindiston mamlakatlari egallaydi. Bu mamlakatlar turli xil, jumladan, regressiv chora-tadbirlarni amalga oshirish yo'li bilan aholini keskin o'sishini to'xtatishga urinmoqdalar. Ikkinchi guruhga esa sanoati yuksak darajada rivojlangan biroq tug'ilish hatto avlodlar almashinuvini ham ta'minlab beraolmaydigan, ko'pincha depopulyatsiyaga olib keladigan darajada past bo'lgan mamlakatlar kiradi. Bu mamlakatlarning barchasi ham depopulyatsiya muammosining kelib chiqish vaqti, uning davomiyligi, tarixiy, iqtisodiy, siyosiy va boshqa omillariga ko'ra bir-biridan tubdan farq qiladi. Buning hisobiga bu mamlakatlarda qator muhim masalalar bo'yicha yaqqol differentsiatsiya namoyon bo'ladi. Tug'ilish darajasi va tipi o'xshash bo'lgan mamlakatlarda demografik siyosatni o'tkazish yoki aksincha, uni rad etish haqida qaror qabul qilinishining sabablari orasidan quyidagilarni ajratish mumkin:

tug'ilishning haqiqiy darajasi, uning tendentsiyalari va aholi soni dinamikasini baholash, ulkan kataklizmalar (birinchi navbatda, urushlar) natijasida aholi orasidagi yo'qotishlar, strategik (iqtisodiy, geosiyosiy, siyosiy-ma'naviy) rejadagi muammolarni yechish zaruriyati. Bu sabablarning birlashishi ba'zi mamlakatlarda ziddiyatlidir. Shu ma'noda tug'ilish sohasida demografik siyosatni olib borish zaruriyatini ochiqdan ochiq rad qiluvchi ikkita mamlakat — AQSH va Buyuk Britaniya alohida qiziqish uyg'otadi. Bu mamlakatlardagi tug'ilish darajasi, hatto aholining takror barpo etilishi ham ta'minlay olmasligiga qaramay, har ikkala mamlakat ham o'zlaridagi tug'ilish darajasini ichki va tashqi qarashlar hamda ehtiyojlarni qonuniylashtirish uchun yetarli, deb hisoblashadi. Ikkala mamlakatda ham «farzandlarning tug'ilishi, oila va insonning shaxsiy ishi, aholining o'sishi esa davlatga iqtisodiy, ekologik va ijtimoiy foyda keltirmaydi», degan fikr ilgari suriladi. AQSH va Buyuk Britaniyadan tashqari Italiya, Irlandiya va bir necha boshqa mamlakatlar tug'ilish darajasiga ta'sir etuvchi choralarni ishlab chiqish borasida o'rtacha pozitsiyani egallamoqda. Bu mamlakatlar farzandlar tug'ilishini tartibga solishni ma'naviy va etnik me'yorlarga mos kelmaydi, deb hisoblaydi hamda bu masalada katta miqyosda hech qanday siyosat olib borilmaydi. Bu mamlakatlarning hukumati hamda jamoatchilikning nikoh- oila munosabatlari, shuningdek, abort va kontratsepsiya masalalarida konservativ fikr bildiriladi.

Hududi, aholisining soni, iqtisodiy rivojlanish darajasi va boshqa belgilari jihatidan xilma-xil bo'lgan bu mamlakatlarni ikkita holat birlashtiradi. Birinchidan, bu mamlakatlardan birortasi ham XX asr davomida ulkan insoniy yo'qotishlarni boshdan kechirmagan, ikkinchidan, demografik o'sish zarurati bilan bevosita bog'Uq bo'lgan strategik (birinchi navbatda, geosiyosiy va iqtisodiy) qarashlar mavjud emas.

XX asrdan boshlab Frantsiya, Belgiya va Germaniyada demografik siyosatga butunlay o'zgacha qarashlar mavjud edi. Bu mamlakatlar XIX asrning oxiridan XX asrning boshiga qadar sodir bo'lgan ketma-ket urushlar oqibatida kattagina yo'qotishlarni boshdan kechirdi, iqtisodiy muvozanat buzildi va uni tiklash avj olib borayotgan depopulyatsiya sharoitida juda mushkul bo'ldi. Shu

bilan birga, bu mamlakatlar Yevropadagi geosiyosiy tenglikni saqlash zaruriyatiga suyangan holda o'zining demografik salohiyatini qayta tiklashiga harakat qildilar. Aslida Frantsiyada 1870- yildan 1910-yilgacha bo'lgan butun davr mobaynida pronatalistik kayfiyat hukm surib keldi.

Turli mamlakatlardagi farzandli oilalarga beriladigan yordam choralarini tahlil qilish, ularni to'rt guruhga ajratish imkonini beradi:

1. Qonuniy choralar;
2. Farzandli oilalardagi moddiy qiyinchiliklarni kamaytirishga va talab qilinayotgan reproduktiv xulq evaziga shakllangan mukofotlarni taqdim etishga qaratilgan iqtisodiy choralar;
3. Ayollar bandligi va onalikka xalaqit beruvchi qarama- qarshiliklarni yengishga qaratilgan huquqiy va iqtisodiy chora- tadbirlar;
4. Olib borilayotgan siyosat va uning maqsadlarigajamoatchilik fikrini shakllantirishga qaratilgan ma'naviy-aihiy ta'sir choralari.

Qonuniy chora-tadbirlar. Tug'ilishni tartibga solishning huquqiy sohasiga quyidagi masalalar kiradi:

- nikohga kirishning minimal yoshini belgilashdagi nikoh-oilaviy huquq, ajralish huquqi, nikohda va nikoh bekor qilingandan so'ng tug'ilgan farzandlar uchun ota-onalarning mas'ulligi;
- abort, kontratsepsiya va sterilizatsiyani amalga oshirish huquqini qonuniy tartibga solish.

Qonuniy chora-tadbirlarni mamlakatlararo qiyoslash juda murakkab, sababi huquqiy dalolatnoma, oila kodeksi va shunga o'xshash qonun hujjatlarini qabul qilish yoki bekor qilinishi aksariyat mamlakatdagi tarixiy an'analar, diniy qarashlar, milliy mentalitet, shuningdek, o'tmishdagi demografik siyosat tajribalari natijalarining tahlillari asosida amalga oshiriladi.

Nikoh-oila qonunchiligi va nikohdagi xulq tipini tartibga solish masalasida O'zbekiston yuqorida qayd etilgan mamlakatlardan tubdan farq qiladi. Gap shundaki, bu mamlakatlarning barchasida nikohning Yevropa tipi, ya'ni kech nikohga kirish, nikohsizlik darajasining yuqoriligi, nikohdan oldin norasmiy

birgalikda yashashning keng tarqalganligi, aksariyat farzandlarning norasmiy nikohda tug'ilishi ustun turadi.

O'zbekistonda birinchi nikohga kirishning o'rtacha yoshi Yevropa standartlariga ko'ra past (ayollar uchun — 17, erkaklar uchun — 18 yosh) va voyaga etgandan so'ng darhol tuziigan nikohlar sonining ko'pligi holatida nikohga kirish minimal yoshining o'zgarishi, reproduktiv natijalarning taqdiriga o'z ta'sirini o'tkazadi.

Abortlar, kontrasepsiya, sterilizatsiya masalasidagi qonunchilik barcha mamlakatlarda o'ziga xos xususiyatga ega bo'lib, tarixiy jihatdan oila va shaxsning bu masalada mustaqil qaror qabul qilishini ta'qiqlashdan tortib to to'la hajmli tolerantlikkacha rivojlangan. Hozirgi kunda bor yo'g'i sanoqli mamlakatlarga (Irlandiya, Portugaliya, Malta) abortlarning legalizatsiyasiga qarshi keskin pozitsiyani egallab turibdi. O'z navbatida, qonunni kuchaytirishga qaratilgan har qanday urinishlar jamoatchilik fikrining qat'iy qarshiliga duchor bo'lmoqda.

Abortlar haqidagi qonunchilik tarixi 1810-yildan, ya'ni Frantsiyada Napoleon kodeksi qabul qilingan davrdan boshlangan. Chamasi, abortlar masalasiga e'tibor bundan ancha ilgari qo'llanilib kelgan, biroq aynan hozirgi davrga kelib davlat siyosatining predmeti tarzida shakllandi. Abort qotillikka tenglash- tirilib, uning ishtirokchilari jiddiy jazolangan, bu huquqiy me'yor- lar Frantsiyada 1975-yilga qadar saqlanib kelgan va butun o'tgan davr mobaynida nafaqat ulkanjarimalar, balki qamoq jazosi ham tayinlangan. Ko'pchilik mutaxassislar fikriga ko'ra, bunday chora- tadbirlar qo'yilgan maqsadga, ya'ni tug'ilish darajasini oshirishga xizmat qilmasdan kriminal abortlar sonining oshishiga olib keladi. Abort masalasidagi qonunchilikni ommaviy liberalashtirish 1960- yillardan boshlanib, 1970-yillarning o'rtalarida abortni butunlay ta'qiqlagan mamlakadar deyarli qolmadi.

Iqtisodiy chora-tadbirlar. Demografik siyosatning ushbu guruh choralari juda xilma-xildir. Ularda farzandli oilalarga nafaqa ajratishdan tashqari, farzandlari bor yoki farzand ko'rgan oilalarga (ota-onalarga) turli imtiyozlar berishni nazarda tutadi. Shu o'rinda oilalarga ajratilgan nafaqa uchun sarflanadigan mablag'larga

nisbatan, farzandli oilalardagi moddiy diskriminatsiyani bartaraf etishga qaratilgan, ijtimoiy siyosat sohasiga tegishli imtiyozlarni berishga ko'proq mablag¹ sarflanadi. Shu usul bilan investitsiyalar ustidan maksimal davlat nazorati o'rnatiladi.

Tug'ilishni iqtisodiy rag'batlantirishning turli mamlakatlardagi tajribasi asosida eng keng tarqalgan yo'nalishlar quyidagilardir:

1. Farzandli oilalarga beriladigan nafaqalar.
 - oyma-oy beriladigan nafaqa yoki oiladagi farzandlarning soni, tug'ilish ketma-ketligi va oilaning umumiy daromadiga qarab belgilanadigan nafaqa;
 - farzand tug'ilishi munosabati bilan bir martalik beriladigan nafaqa;
 - homiladorlik va tug'mqda qisman yoki to'liq haq to'lanadigan ta'til;
 - homilador ayollar, tuqqan ayollar hamda yangi tug'ilgan chaqaloqlar salomatligini tiklashga qaratilgan chora-tadbirlar.
2. Ishiovchi ota-onalar uchun beriladigan soliq imtiyozlari hamda ularga uy-joy uchun ajratiladigan kreditlar va subsidiyalar.

Oyma-oy to'lanadigan yoki oilaga belgilanadigan nafaqalar. Ushbu nafaqa turi eng keng tarqalgan bo'lib, mamlakatlarda nafaqaning bu turini belgilash tartibi turlicha. Masalan, Avstriya va Daniyada nafaqa barcha farzandli oilalarga oilaning daromadidan qat'iy nazar tayinlanadi, Frantsiya va Germaniyada nafaqaning miqdori oilaning daromadi va farzandlar soniga bog'liq. Buyuk Britaniyada oiladagi farzandlar sonidan qat'iy nazar faqatgina kam daromadli oilalar nafaqa olish huquqiga ega. Italiya va boshqa bir qancha mamlakatlarda oila daromadining yuqori chegarasi belgilangan bo'lib, shu miqdordan ortiq daromad oluvchi oilalarga nafaqa berilmaydi.

Oyma-oy to'lanadigan nafaqa miqdori oiladagi farzandlar sonining oshishi bilan ortib boradi, sababi ko'pchilik mamlakatlarda siyosatning ushbu yo'nalishi oilada farzandlar tug'ilishi, ularni tarbiyalash va ma'lumot berish bo'yicha xarajatlarni maksimal darajada kompensatsiya qilish davlatning burchi ekanligini nazarda tutadi.

Nafaqa olishning yuqori chegarasi turli mamlakatlarda turlicha bo'lib, u 16-18 yoshgacha belgilangan. Ko'pchilik mamlakatlarda nafaqa yoshining

kattalashishi bolaning ma'lumot olishi bilan bog'liq (Germaniya, Niderlandiyada 27 yoshgacha). Eng ko'p miqdordagi oilaviy nafaqalar Belgiyada belgilangan (o'rtacha oylik maoshning 70 foizigacha). Biroq, bunda ko'proq oiladagi farzandlar soni emas, oilaning moddiy ta'minlanganlik darajasi hisobga olinadi. Oilaga beriladigan nafaqalami moliyalashtirish har doim ham budjet mablag'lari hisobiga amalga oshirilmaydi. Masalan, Avstriyada oilaviy nafaqalar markazlashtirilgan holda yagona kompensatsion jamg'arma hisobidan to'lanadi. Jamg'arma mablag'lari quyidagi manbalardan shakllanadi:

1. Tadbirkorlar to'lovlari;
2. Davlat va mahalliy budjetdan ajratmalar;
3. Hududlardagi aholining soniga mutanosib ravishdagi to'lovlar.

Belgiyada nafaqalar milliy ijtimoiy himoya boshqaruvi tomonidan amalga oshiriladi. Boshqaai vjamg'armalari tadbirkorlardan tushgan to'lovlar asosida shakllanadi. Italiya va Lyuksemburgda oilaviy nafaqalar ijtimoiy sug'urta jamg'armalari hisobiga moliya- lashtiriladi.

O'zbekistonda voyaga yetmagan bolalari bo'lgan oilalarga oyma-oy to'lanadigan nafaqa 16 yoshgacha (umumta'lim maktab- larida, akademik litseyilar va kasb-hunar kollejlarida ta'lim olayotganlarga 18 yoshgacha) bolalari bo'lgan oilalarga tayinlanadi va to'lanadi. Nafaqa ota-onalardan birining shaxsiy arizasi asosida 6 oy muddatga tayinlanadi va to'lanadi, ushbu muddat tugagach, arizachi yangi muddatga nafaqa to'lashni davom ettirish to'g'risida ariza bilan murojaat qilish huquqiga ega.

Oilaga nafaqa:

- bir bolali oilalar uchun — eng kam oylik ish haqining 50 foizi miqdorida;
- ikki bolali oilalar uchun — 100 foizi miqdorida;
- uch bolali oilalar uchun — 140 foizi miqdorida;
- to'rt va undan ko'p bolali oilalar uchun — 175 foizi miqdorida belgilanadi.

Agar belgilangan tartibda nafaqa belgilangan davr mobaynida eng kam oylik ish haqi miqdori o'zgarsa, nafaqa miqdori eng kam oylik ish haqi miqdori o'zorgan oydan boshlab tegishii ravishda ko'payadi.

Respublikada quyidagi voyaga yetmagan bolalari bo'lgan oilalar nafaqalar olishda imtiyozli huquqqa ega:

- nogiron chaqaloqli (bolali) oilalar;
- ota-onaning ikkalasi ham bo'lmagan, bolalar tarbiyasi bilan esa qarindoshlari shug'ullanishadigan oilalar;
- bolalarning ota-onasidan biri yoki ikkalasi ham nogiron bo'lgan oilalar;
- ota-onadan biri yoki ikkalasi ham ishsiz bo'lgan, mehnat organida ish qidiruvchi sifatida hisobda turgan oilalar.

O'zbekistonda oyma-oy to'lanadigan nafaqalarning to'g'ri hisoblanishini, o'z vaqtida to'lanishini nazorat qilish Moliya vazirligining nazorat-taftish Bosh boshqarmasi va uning joylardagi organlari tomonidan amalga oshiriladi.

Farzand tug'ilishi munosabati bilan beriladigan bir martalik nafaqa. Nafaqaning bu turi oyma oy beriladigan nafaqalarga nisbatan kamroq tarqalgan.

O'zbekistonda bola tug'ilganda beriladigan bir martalik nafaqa eng kam oylik ish haqining ikki baravari miqdorida beriladi. Ish haqiga koeffitsient qo'llaniladigan tumanlarda nafaqa ushbu koeffitsientlarni hisobga olgan holda belgilanadi. Ishlayotgan ayollarga hamda ishlab chiqarishdan ajralgan holda oliy, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan ayollarga bola tug'ilganda beriladigan bir martalik nafaqa tegishlicha ish yoki o'qish joyidan to'lanadi. Ishlamaydigan va o'qimaydigan ota-onalarga bola tug'ilganda beriladigan nafaqa ijtimoiy ta'minot bo'limlari tomonidan tayinlanadi va to'lanadi. Agar ayol homiladorlik bo'yicha ta'til davrida ishdan bo'shab, shu davr mobaynida homiladorlik va tug'ish bo'yicha nafaqa olgan bo'lsa. Bir martalik nafaqa umumiy asoslarda beriladi. Bola o'lik tug'ilgan hollarda nafaqa to'lanmaydi.

Shunday qilib, bo'lg'usi farzand xususida davlatning olib boradigan siyosati ikki qismdan iborat bo'ladi. Bir tomondan homiladorlik va tug'ruqning sog'lom kechishi uchun barcha sharoitlarni yaratsa (homiladorlarni tekshirish, tug'ruqqacha va tug'ruqdan keyingi ta'til, homiladorlarning ish o'rinlarini saqlab qolish va h.k), ikkinchi tomondan, davlat qaysidir ma'noda tug'ilgan farzandlarni boqish, tarbiyalash va ularga ma'lumot berishda ishtirok etadi, aslida farzandning tug'ilishi

va vaqtini uning ota-onasi belgilaydi va uni ta'minlash asosan ularning vazifasidir. Umuman olganda, bir martalik nafaqalar bilan ta'minlash tamoyili pronatalistik siyosatning boshqa chora-tadbirlarga qaraganda ancha differentsiallashgan hamda ko'p darajada ijtimoiy manzil tavsifiga ega bo'lib, oilaning daromadlari va ijtimoiy maqomiga bevosita bog'liq.

Homiladorlik va tug'ruq bo'yicha ta'til hamda uni to'lash tartibi. Mamlakatlar bo'yicha homiladorlik va tug'ruq uchun ta'til berish tartibi turlicha bo'lib, undagi asosiy farqlar davlat va xususiy sektorda ishlovchi ayollar orasida kuzatiladi. Ularga beriladigan ta'til davomiyligi to'lovning miqdorlari va moliyalash mablag'lari bir biridan farq qiladi. Odatda, davlat sektorida ishlovchi ayollarga uzoqroq davom etuvchi ta'til va katta o'lchamdagi kompensatsiyalar beriladi.

Bunday hollarda ta'tilga haq to'lash yoki to'liq davlat budjeti mablag'lari hisobiga yoki kompensatsiyalashgan shaklda (ijtimoiy va tibbiy sug'urta budjeti va jamg'armalari) amalga oshiriladi. Xususiy sektorda ishlovchi ayollar esa mablag'larni turli sug'urta jamg'armalaridan oladi. Ko'pincha kompensatsiyalar miqdori xususiy sektordagi tadbirkorlar faoliyatiga bog'liq bo'ladi. Qator mamlakatlarda homiladorlik va tug'ruq bo'yicha ta'til huquqi, sug'urta badallarini to'lash va homiladorlikka qadar shu ishda qancha muddat ishlaganligiga bog'liq. Masalan, O'zbekistonda homiladorlik va tuqqandan keyingi davrlar ta'tili sifatida ayollarga tuqqaniga qadar 70 kalendar kun va tuqqanidan keyin 56 kalendar kun (tug'ish qiyin kechgan yoki ikki va undan ortiq bola tug'ilgan hollarda - 70 kalendar kun) ta'til beriladi. Bu nafaqani tayinlash va to'lash uchun belgilangan tartibda mehnatga layoqatsizlik varaqasi asos bo'ladi hamda ko'rsatilgan barcha davr uchun to'lanadi. Oliy, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'lim muassasalarini tamomlagan va belgilangan tartibda ishga yuborilgan ayollarga ishni boshlagunga qadar homiladorlik va tug'ish bo'yicha berilgan mehnatga layoqatsizlik varaqasi asosida nafaqa ayol ishga kelishi lozim bo'lgan kundan boshlab beriladi. Ishni vaqtinchalik to'xtatish yoki ishlab chiqarishdan ajralmagan holda o'quv yurtlarida tahsil olish munosabati bilan berilgan qo'shimcha ta'til davrida homiladorlik va

tug'ish bo'yicha ta'til berilgan holda, nafaqa ko'rsatilgan davr tugagandan keyin ayol chiqishi lozim bo'lgan kundan boshlab beriladi. Xodim yillik ta'tilda va bolani parvarishlash uchun ta'tilda bo'lgan vaqtda homiladorlik va tug'ish bo'yicha ta'til berilganda, nafaqa homiladorlik va tug'ish bo'yicha ta'tilning vaqtincha mehnatga layoqatsizlik varaqasida ko'rsatilgan barcha kunlari uchun beriladi. Bolani parvarishlash bo'yicha ta'til davri uchun nafaqa ta'rif stavkasidan (lavozim maoshidan) va ta'til boshlanishidan oldingi 12 oy mobaynida olingan mukofotlarning o'rtacha oylik summasidan hisoblab chiqariladi. Bunda vaqtincha mehnatga layoqatsizlik varaqasi ochilgan kuniga bo'lgan tarif stavkasi joylarda belgilangan tuman koeffitsienti va ustamalarni hisobga olgan holda olinadi.

Homiladorlik va tug'ish bo'yicha nafaqa, shu jumladan, ayrim hollarda, ya'ni mehnat shartnomasi alohida asoslarga ko'ra bekor qilingandan keyin bir oy ichida vaqtincha mehnatga layoqatsizlik yoki homiladorlik va tug'ish ta'tili boshlangan bo'lsa, nafaqa yashash joyidagi tuman (shahar) ijtimoiy ta'minot bo'limi tomonidan ish haqining 100 foizi miqdorida beriladi. Homilador ayollar va yangi tug'ilgan chaqaloqlar sog'lom muhofaza qilishga qaratilgan choralar. Bu guruhga kiruvchi chora-tadbirlar ko'proq sog'liqni saqlash va ijtimoiy profilaktika tavsifida bo'lib, tug'ilishni rag'batlantirish bilan bevosita bog'liq emas. Bu choralar homiladorlik bo'yicha ayollarni o'z vaqtida ro'yxatga olish va qonun tomonidan belgilangan tartib tekshiruvdan o'tish zaruriyatini nazarda tutadi. Bunday tadbirlarning asosiy maqsadi homila va homiladorlik patologiyalarini erta aniqlash, homiladorlikning kechish monitoringini olib borish, homilador ayollarda kuzatiladigan ijtimoiy patologiyalar - narkomaniya, alkogolizm va boshqa kasalliklarni profilaktika qilishdan iborat.

Ayollar homiladorlik davridagi adekvat xulqi turli shakldagi moddiy rag'batlantirishlar, ya'ni tibbiy va ijtimoiy sug'urta, bir martalik nafaqa olish huquqi, homiladorlik va tug'ruq ta'tiliga haq to'lash, oilaviy nafaqalar bilan bog'liq.

Soliq imtiyozlari. Soliq imtiyozlari xilma-xil bo'lib, ularni qo'llash tajribasi mamlakatlar bo'yicha bir-biridan farq qiladi.

Soliq imtiyozlarini qo'liashning umumiy belgilariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- er va xotinning daromadlarini alohida hisobga olish;
- oilaviy nafaqalar (kamdan kam holatlarni hisobga olmaganda) soliqqa tortiladigan daromad miqdoriga kiritilmaydi;
- yashash minimumi soliqqa tortilmaydi;
- oilaning uy-joy sharoitini yaxshilash uchun sarflanadigan xarajatlari qisman yoki to'liq soliqdan ozod qilinadi;
- qator hollarda uy-joy solig'i kamaytiriladi (masalan, Germaniyada har bir farzandga 10 foizdan);
- oilada boquvchining zimmasiga to'g'ri keladigan har bir oila a'zosining (boqimanda)ning hisobidan kelib chiqqan holda soliq stavkalarini kamaytirish.

Uy-joy sotib olish uchun kreditlar. Tug'ilishni barqarorlashtirish yoki rag'batlantirish siyosatini olib boruvchi mamlakatlarning ko'pchiligida uy-joyni kreditlashning maxsus dasturlari mavjud emas. Oilalarga uy-joy krediti berilgan hollarda ham bu kreditlash asl demografik maqsadlarni emas, balki oilaning tarkibiga, undagi farzandlarga bog'liq bo'lmagan holda, oilaning yashash sharoitini yaxshilashni ko'zga amalga oshiriladi. Daniya davlati bundan mustasno bo'lib, bu yerda farzandli oilalarning uy-joy sharoiti aholining boshqa qismiga nisbatan yaxshiroq, mamlakatda uy-joyni ijaraga olish uchun subsidiyalar maksimal 15 foizgacha, qo'shimcha subsidiya har bir farzandga 15 foiz miqdorda ajratiladi.

Shunday qilib, ikki nafar farzandi bor oilaga ajratiladigan subsidiya miqdori 45 foizni tashkil etadi.

Qonunga ko'ra, hozirgi davrda har bir yetarli daromad darajasiga ega bo'lgan oila omonat banki yoki boshqa tijorat bankidan ma'lum foiz hisobida kredit olishi mumkin. Mavjud uy-joy kreditlash tizimini ipoteka krediti misolida ko'rib chiqsak.

Kreditning asosiy shartlari:

- kredit oluvchida sotib olinayotgan uy-joyning 20-30 foizidan kam bo'lmagan pul mablag'larining mavjud bo'lishi;

- kreditni oyma-oy oila budjetining 40 foizidan ortiq bo'lmagan miqdorda to'lash imkoniyati;
- kredit oluvchi tomonidan zayomning ta'minlanishi.

Ipoteka krediti miqdori 17 000 dollardan 20 000 dollargacha

bo'lib, 15 foiz ustama bilan 10-15 yil muddatga beriladi. Kredit miqdoridan qat'iy nazar kreditni reallashtirish uchun ketadigan xarajat taxminan 2,5 ming dollarni tashkil qiladi.. Ko'rinib turibdiki, kreditlashning bunday sxemasida ko'pchilik salohiyatli istemol- chilar bozordan uzilib qoladi. Sababi, yosh oilalar ham, ko'p bolali oilalarda ham kreditni ko'pgina shartlarini bajarish, ayniqsa, birinchi kredit uchun mablag'ni to'lash va garovga mulk qo'yish imkoniyati yo'q.

Tug'ilishning turg'unligini ta'minlash va uni rag'batlan- tirishning turli chora- tadbirlarini amalda qo'llagan turli mamlakatlarning tajribalari shuni ko'rsatadiki, bu borada aniq muvafaqqiyatga olib keluvchi universal strategiya mavjud emas. Demografik siyosat investitsiyalari samaradorligini kamayishining asosiy sababi oiladagi farzandlar soni va ularning tug'ilish muddatlari masalasida individual qabul qilinish lozim bo'lgan qarorlarga tashqaridan ta'sir qilishga nisbatan jamoatchilik fikrining o'zgarishidir.

2. Tug'ilishning iqtisodiy rag'batlashtirishi miqyoslarini aniqlashda uchta fikr- mulohazadan kelib chiqish lozim. Birinchidan, bolali oilalarga beriladigan nafaqalarning miqdori farzandlarni boqishga ketadigan real xarajatlar miqdoriga mos kelmaydi va hech bo'lmaganda rag'batlantiruvchi natijaga erishish uchun nafaqalarni printsiptial oshirish lozim. Mutaxassislarning fikricha, jamiyatining hisobiga emas, aksincha ularning qiziqishlari yo'lida amalga oshirilsagina strategiya samarali bo'lishi mumkin. Bu siyosat deklaratsiya emas, biroq real faoliyatning zamonaviy ta'minotidir. Bu faoliyat natijasida rivojlangan mamlakatlarda ilgari ham, hozirda ham inson kapitalini rivojlantirishga anchagina mablag'larning investitsiyasi davom etib kelmoqda. Buni sog'liqni saqlash strategiyasida qo'llanilganda eng kamida quyidagi asosiy tamoyillarga amal qilishni anglatadi.

Sog'liq huquqini insonning eng muhim huquqlaridan biri deb tan olinishi. Davlat har bir insonning qadrini, shuningdek salomatlik borasida barcha insonlarning huquqlari, majburiyatlari va javobgarliklarining tengligini tan oladi va tasdiqlaydi. Salomatlik va uni muhofaza qilish masalasida adolatlilik. Salomatlik va uni muhofaza qilish ikkita asosiy jihatni o'z ichiga oladi: kambag'allik va u bilan bog'liq salomatlik va xavf soluvchi amallarni qisqartirishga yo'naltirilgan ijtimoiy-iqtisodiy siyosat olib borish; alohida ehtiyojlarga ega bo'lgan (sog'lig'idagi muammolar, ijtimoiy va iqtisodiy holatga ko'ra) aholi guruhlarini izolyatsiyadan himoyalash va ularga kerakli tibbiy-sanitar yordamni olishlari uchun imkon yaratish.

Alohida insonlar, aholi guruhlari, tashkilotlar va jamoat sektorlarining sog'liqni saqlash faoliyatidagi ishtiroki va javobgarligi. Bu tamoyil salomatlik fenomenining multifaktor tabiatini tushunishga asoslangan va ikkita asosiy elementdan: barcha sektorlar salomatlik uchun javobgarlikni tan olishlari va ularni sog'liqni saqlash faoliyatiga jalb qilishining samarali mexanizmlarini ishlab chiqish hamda sog'liqni saqlash masalalariga tegishli siyosatni ishlab chiqilishi va amalga oshirilishida aholining ishtirokidan iborat.

Salomatlikni mustahkamlash va o'limni kamaytirish sohasidagi siyosatni ishlab chiqishda epidemiologik o'tish tarixi va epidemiologik jarayonlarning hozirgi holatini hisobga olish inson hayotini, uning faol va sog'lom davrini maksimal uzaytirish singari uzoq muddatli ulkan maqsadlar bilan bir qatorda real holatda adekvat bo'lgan maqsad va vazifalarni o'z oldiga qo'yishni nazarda tutadi. Bunday masalalar jumlasiga aholining ba'zi yosh-jins guruhlari, ijtimoiy xavf yuqori (ishsizlar, nogironlar, yolg'iz qariyalar va hokazo) guruhlari orasidan o'lim va kasallanishning alohida sabablari dinamikasidagi salbiy tendentsiyalarni yengish zaruriyati kiradi. Bu maqsadlar doirasida amalga oshiriladigan dasturlar ko'p jihatdan shoshilinch tavsifga ega bo'lsa-da, kishilarning hayoti va salomatligini saqlash uchun kurashlarning bosh strategiyasiga qarshilik qilmaydi. Bundan tashqari, salomatlik va o'lim trendlarining ko'pchilik salbiy o'zgarishlari ushbu sohadagi ijtimoiy siyosatning kontseptual va taktik kamchiliklari natijasida

yuzaga kelganligi sababli, inqirozga qarshi dasturlar bosh strategiyaning asosiy to'g'rilovchi dastagi bo'lib xizmat qiladi.

Kambag'allik va qashshoqlikning ko'payib ketishi alohida bir muammolar guruhini vujudga keltiradi. Tibbiy yordam va dori-darmonlarning qimmatlashuvi, bepul yordamning kamayishi va uning sifati pasayishi sog'liqni saqlash sohasida ijtimoiy tartib-sizlikka olib keladi hamda xatarni kuchaytiradi. Shunday guruhlardan biri qariyalar o'lim ko'rsatkichining o'sib borishida ko'rinadi. Kam ta'minlangan, ko'pbolali va notugal oilalarda ham shunday holat uchraydi.

Kelib chiqqan holatni, muammoni yechishga qaratilgan masalalar quyidagilardan iborat:

- yosh bolalar va o'smirlarning sog'lig'ini mustahkamlash va jarohatlanish, zaharlanish, chekish, spirtli ichimliklarni va narkotiklarni iste'mol qilishdan saqlash;
- jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish;
- aholi salomatligini nazorat qilish va tibbiy yordamni kuchaytirish;
- aholining salomatligini, birinchi navbatda, ish yurita oladigan yoshdagilarda jarohat zaharlanish oldini olish va qon aylanish tizimi kasalliklarini hamda yuqumli patalogiyalarning nuqsonlarini bilib olish;
- keksalarning sog'lig'ini saqlash, onkologik, endokrin va yuqumli kasalliklarning oldini olish.

Aholining ko'p qismi doimiy stress holatida bo'lishi, tibbiy yordamning dolzarblik ahamiyatini oshiradi. Shu o'rinda aytish kerakki, tibbiy yordamni nafaqat davlat tashkilotlari, balki nodavlat tashkilotlar ham ko'rsatsa maqsadga muvofiq bo'ladi. Bu esa, o'z navbatida, aholi salomatligini mustahkamlashgava o'lim holatlarini kamaytirishga yordam beradi.

Tayanch so'zlar: Demografik siyosat, demografik tarbiyaiash demografik savodxonlik, salomatlik.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Demografik siyosatning mohiyatini tushuntirib bering.
2. Demografik siyosatni o'tkazishning qanday uslublarini bilasiz?
3. «Demografik tarbiyalash» deganda nimani tushunasiz?
4. Tug'ilish sohasida demografik siyosatni o'tkazishdan maqsad nima?
5. Farzandli oilalarga beriladigan yordam choralari qanday guruhlarga ajratiladi?
6. O'zbekistonda oilalarni ijtimoiy-iqtisodiy qo'llab-quvatlash maqsadida nafaqalarning qanday turlari beriladi?
7. Respublikada yosh oilalarni qo'llab-quvatlash maqsadida qanday imtiyozlar berilgan?
8. O'zbekistonda o'limni kamaytirish va aholi salomatligini yaxshilash borasida qanday ishlar amalga oshirilmoqda?

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

1. Abduraxmanov Q.X., va boshqalar. Demografiya. Darslik. - T.: «Fan va texnologiya», 2014.-368 b.
2. Bo'rieva M.R., Tojiev Z.N., Zokirov S.S. Aholi geografiyasi va demografiya asoslari. – T.: Tafakkur, 2011. – 159 b.

Qo'shimcha adabiyotlar

3. Abdurahmonov Q.X., Abduramanov X.X. Demografiya. O'quv qollanma. - T.: Noshir nashriyoti. – 2011.
4. Ata-Mirzaev O.B. Narodonaselenie Uzbekistana. – T., 2009.
5. Axmedov E. O'zbekiston shaharlari mustaqillik yillarida. – T., 2002.
6. Bo'rieva M.R., Tojiev Z.N. Aholi geografiyasi. Ma'ruzalar matni. – T., 2000.
7. Bo'rieva M.R., Egamova D.N. Dunyo aholisi: Rivojlanish jarayonlari (o'quv qo'llanma). – T.: Fan, 2008. – 156 b.
8. Bo'rieva M. R. O'zbekistonda oila demografiyasi. – T., Universitet, 1997.-157 b.
9. Ubaydullaeva R.A., Ata-Mirzaev O.B., Umarova N.O. O'zbekiston demografik jarayonlari va aholi bandligi (ilmiy-o'quv qo'llanma). – T., 2006.
10. Soliev A.S., Bo'rieva M.R va boshqalar. Qishloq joylar demografiyasi. – T., 2005. - 140 b.
11. Tojiev Z.N. O'zbekiston aholisi: o'sishi va joylanishi (Monografiya). – T.: «Fan va texnologiya», 2010. – 276 b.
12. Soliev A., Nazarov M. O'zbekiston qishloqlari (Qishloq joylar geografiyasi). –T.: 2009.